

DE OVERGANG VAN SCHRIJVEN NAAR DRUKKEN

K. TILMANS

Elizabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe.*
Cambridge u.p. 1979. 2 dln.

Laurens Janszn Coster uit Haarlem was niet de uitvinder van de boekdrukkunst. Dit jaar zal zijn vijfhonderdste sterfdag wel niet zo uitvoerig herdacht worden als in de negentiende eeuw. Nog in april 1982 haalde deze voormalige nationale held de voorpagina van de N.R.C.. Zijn naam werd in verband gebracht met een laat-middeleeuws getijdenboekje, dat bij Sotheby in Londen werd geveild. Serieus genomen werd de zaak niet¹. Dat gebeurde al evenmin in de tijd van Coster zelf in het begin van de zestiende eeuw. In géén van de Noord-Nederlandse kronieken uit die tijd vindt men een verwijzing naar Haarlem als de stad waar de boekdrukkunst werd uitgevonden. In het 'vaderlandse' geschiedwerk bij uitstek, de *Divisiekroneik*, gedrukt te Leiden in 1517, wordt met geen woord over Coster gerept.

Nederland mag dan niet de bakermat van de drukkunst zijn, ons land heeft een aantal eeuwen een zeer vooraanstaande rol gespeeld in de wereld van het boek. De beoefening van de wetenschap van het boek in Nederland, de bibliografie, heeft internationale faam en betekenis. W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, samenstellers van de *Nederlandse bibliografie van 1500 tot 1540* ('s Gravenhage, 1923/71), H. de la Fontaine Verwey en L. Hellinga, auteurs van *Kopij en Druk in de Nederlanden* (Amsterdam, 1962) en *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* (Amsterdam, 1966), zijn de meest bekende Nederlandse bibliografen. Nog vorig jaar werd de monumentale catalogus gepubliceerd van incunabelen, aanwezig in Nederlandse bibliotheken: *Incunabula in Dutch Libraries* (IDL) geredigeerd door G. van Thienen². Het bibliografisch detailonderzoek, het inventariseren, beschrijven en catalogiseren van oude drukken, is een bloeiende tak van boekwetenschap. Daarnaast bestaat er een immense hoeveelheid literatuur over de technische aspecten van het drukken, over de uiterlijke kenmerken van oude boeken en over individuele boekdrukkers³. Dit zijn voornamelijk specialistische studies, geschreven door en voor bibliografen⁴.

In de literatuur over de boekdrukkunst neemt het werk van Eisenstein zondermeer een bijzondere plaats in. De auteur constateert dat er een kloof bestaat tussen de

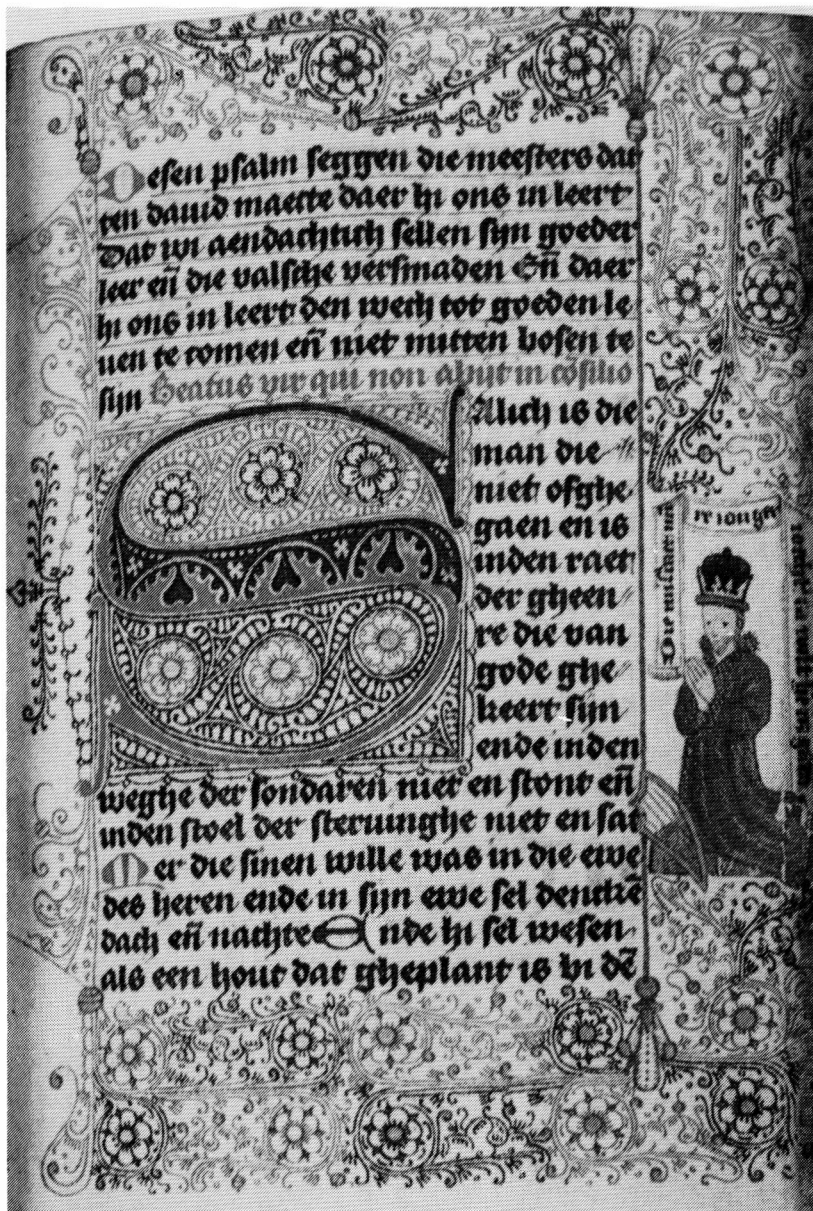
bibliografie en de geschiedswetenschap. In haar opvatting zijn historici onvoldoende doordrongen van de betekenis van de boekdrukkunst. Zij wil dan ook in haar boek proberen aan te tonen, wat deze vinding heeft betekend voor het intellectuele leven in West-Europa van de vijftiende tot de zeventiende eeuw. Zoals de ondertitel aangeeft, wil Eisenstein de culturele veranderingen, die het gevolg waren van de overgang van het schrijven naar het drukken, analyseren. Zij zegt, in haar voorwoord, geïnspireerd te zijn door de ideeën van Marshall McLuhan, vooral bekend geworden door de leuze 'the medium is the message'. Daarnaast speelt op de achtergrond, bijna onvermijdelijk in Amerikaanse intellectuele geschiedenis, Thomas Kuhns paradigma-theorie. Eisensteins formule 'the shift from script to print' is afgeleid van de idee van de Gestalt-switch (de overgang van het ene paradigma naar het andere), die Kuhn in *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago, 1962) heeft beschreven.

In haar analyse van de betekenis van de drukkunst voor de intellectuele elite in West-Europa, en dan speciaal in Engeland en Frankrijk, schetst Eisenstein eerst de algemene gevolgen van de nieuwe drukcultuur. Belangrijk was de drukkunst vooral voor het vastleggen en het verspreiden van kennis. De uitvoering van een boek werd gestandaardiseerd. Dit was weer van het grootste belang voor het catalogiseren en vergelijken van teksten. Gedrukte boeken waren gemakkelijker te verkrijgen en dit leidde tot een grotere mate van eruditie. Kortom, het drukken voorzag in de basisvoorwaarden voor de vorming van een Republiek der Letteren.

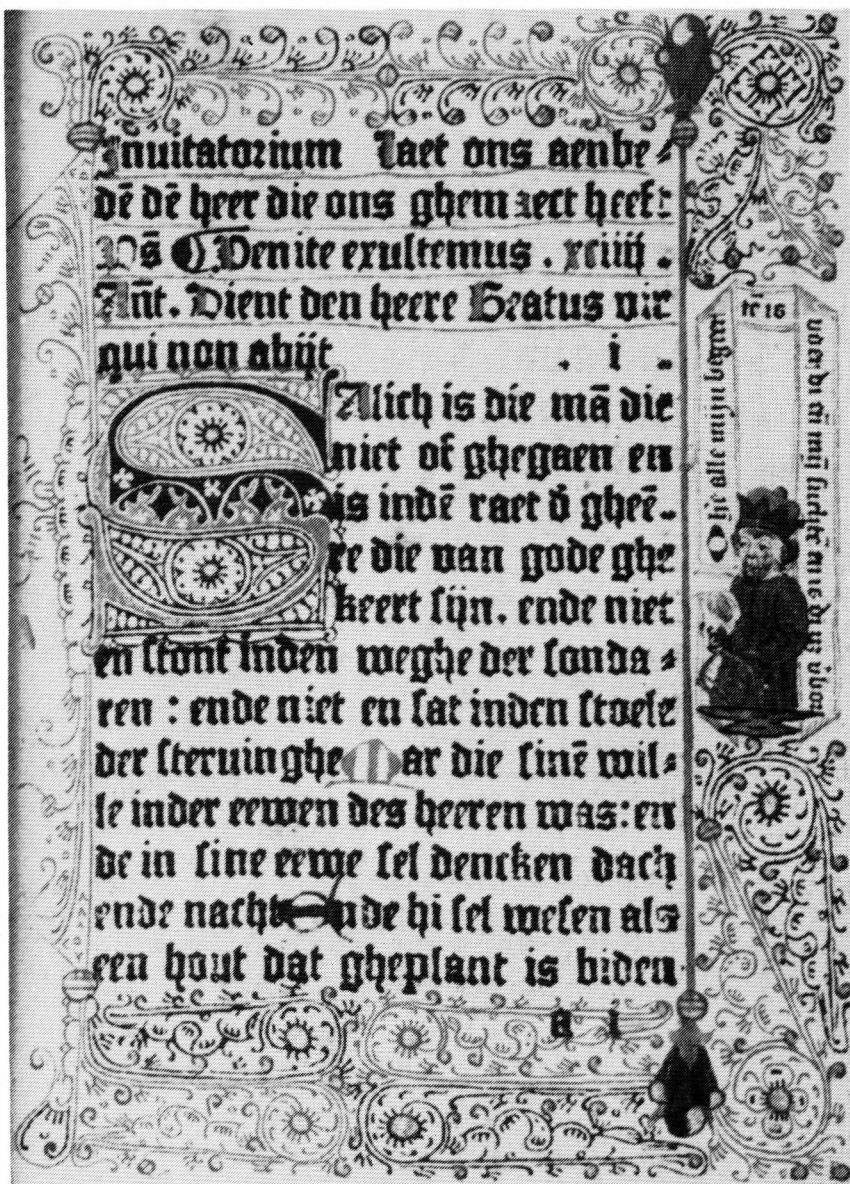
De *ars artificialiter scribendi*, zoals het drukken aanvankelijk werd omschreven, ziet Eisenstein terecht als een revolutie in de vijftiende-eeuwse intellectuele communicatie. De scriptoria van de kloosters verloren geleidelijk hun bestaansrecht. De bekende Duitse humanist Johannes Trithemius, abt van Sponheim, waarschuwde hiervoor. In zijn tractaat *De laude scriptorum* van 1492 spoorde hij zijn kloosterbroeders aan toch vooral door te gaan met het kopiëren van manuscripten. Het op perkament geschreven woord was duurzaam, aldus Trithemius, het kon zeker 1000 jaar mee. Daarentegen schatte hij de levensduur van het op papier gedrukte boek op nauwelijks 200 jaar⁵. Natuurlijk kon Trithemius de boekdrukkunst niet negeren, ook hij liet zijn eigen werken drukken. Zijn vrees voor de vergankelijkheid van het gedrukte woord is niet terecht gebleken; de eerder genoemde *Incunabula in Dutch Libraries* vermeldt alleen al zeven titels onder zijn naam.

Na een inleiding waarin Eisenstein de algemene effecten van de drukkunst uiteenzet, volgt het tweede deel over de betekenis van de boekdrukkunst voor de Renaissance en Reformatie. In een eigenzinnig betoog tracht Eisenstein aan te tonen dat de boekdrukkunst een cruciale rol speelde in de Renaissance en het humanisme. Zij schuwt hierin de polemieken niet. Panofsky, Kristeller, Baron worden gewogen en te licht bevonden, omdat zij de betekenis van de boekdrukkunst hebben onderschat. Dit betekent wel dat Eisenstein de zaken hier en daar erg vereenvoudigt. Voor haar zijn Renaissance en humanisme synoniem, humanisme is de herleving van de klassieke letteren en deze herleving wordt pas mogelijk en krijgt een ⁷⁵ karakter door de boekdrukkunst. Het Noordelijk humanisme wordt bij Eisenstein het simpele gevolg van de verspreiding van de in druk verschenen tractaten van Italiaanse humanisten.

Met de drukpers werd, in de visie van Eisenstein, het einde van de Middeleeuwse katholieke kerk ingeluid. De ideeën van het bijbels humanisme en de Reformatie konden door de drukkunst verspreid worden. Evenals in haar beschouwingen over de Renaissance neigt Eisenstein hier naar een enkelvoudig verklaringsmodel. De gedachte dat de protestantse leer met de nadruk op het zelf lezen van de bijbel op

Geschreven psalter uit de tweede helft, 15e eeuw.(HS Leiden UB BPL 2884)

Hetzelfde psalter maar dan gedrukt, Delft 1480 (IDL nr 3828)

het drukken een stimulerend effect heeft gehad wijst zij af. Nu is de opvatting dat het drukken heeft bijgedragen tot de bijbelstudie en tot het verspreiden van het Protestantisme, zeker plausibel, maar niet origineel. Maarten Luther zelf beschouwde de drukpers als een bondgenoot van de Protestantse zaak. Meer speculatief zijn Eisenstein's ideeën over de bijdrage van de drukkunst aan het ontstaan van de kapitalistische ondernemersgeest. De rol die in de Weberthese aan de Protestantse ethiek wordt toegekend, wil Eisenstein reserveren voor de drukkunst. Daarnaast ziet zij een belangrijke invloed van het boekdrukken op de zestiende-eeuwse etiquette en op de heksenvervolgingen.

In het derde en meest uitgebreide deel van het boek analyseert Eisenstein het verband tussen de opkomst van de drukkunst en de wetenschappelijke revolutie van de zestiende en zeventiende eeuw. Er is een tegenstelling tussen het effect van de drukkunst op de letteren en op de natuurwetenschappen. Het kan aannemelijk worden gemaakt, Eisenstein doet dit dan ook, dat de drukkunst vooral in de verspreiding van de klassieke letteren van essentiële betekenis is geweest. Emulatio of imitatio als humanistisch devies, in elk geval veronderstelde dit een klassieke literatuur die als norm, als voorbeeld diende voor de studia humanitas. De natuurwetenschap was echter niet gediend met een geloof in autoriteiten en traditionele opvattingen. Copernicus, Tycho Brahe en Kepler kwamen tot hun revolutionaire theorieën door het klassieke wereldbeeld van Ptolemaeus te weerleggen. De natuurwetenschap kon alleen vooruitgang boeken door met klassieke autoriteiten als Aristoteles, Ptolemaeus en Galenus af te rekenen.

Natuurlijk kon de drukkunst de resultaten van de natuurwetenschap een veel grotere verspreiding geven. De wetenschappelijke communicatie werd erdoor vereenvoudigd. Maar dit is voor Eisenstein niet genoeg. Zij wil meer en suggereert voortdurend dat met het boekdrukken de natuurwetenschap in een nieuwe fase is beland. Zij probeert ook in haar beschrijving van de natuurwetenschappen in de zestiende eeuw de overgang van schrijven naar drukken een essentiële betekenis te geven. Hierin lijkt zij minder geslaagd dan in het deel over de letteren en de theologie. Haar bewijsvoering is meer suggestief dan overtuigend. Veel verder dan het onmiskenbare feit dat een aantal zestiende-eeuwse natuurwetenschappelijke onderzoekers dankbaar gebruik maakte van de druk als middel om hun ideeën te verspreiden komt zij niet. Natuurlijk werd de bibliotheek een even belangrijk wetenschappelijk instrument als de telescoop, natuurlijk was het drukken van kaarten en tabellen van grote betekenis. Maar was dit een gevolg en resultaat van wetenschappelijke ontdekkingen of heeft dit de vooruitgang van de natuurwetenschappen op cruciale momenten bepaald? Eisenstein wil het laatste aannemelijk maken. In de conclusie van het boek erkent zij dat het effect van de drukkunst op de humaniora en de theologie verschilde van het effect op de natuurwetenschappen. Dit verschil, deze tegenstelling denkt zij te overbruggen in een paradox. In de letteren en de godsdienstwetenschap ziet zij als gevolg van het drukken een ontwikkeling van 'image to word', in de natuurwetenschappen van 'word to image'.

Dit alles gezegd zijnde blijft over de vraag wat de waarde en de betekenis is van dit uiterst ambitieuze boek. Natuurlijk kan de recensent zich ervan afmaken door het stimulerend te noemen, wat zeker niet onwaar is. Maar voor een synthese lijkt Eisenstein's werk al te zeer op een polemie, voor een polemie is ruim achthonderd pagina's te lang. Inmiddels heeft Eisenstein een uittreksel uit haar omvangrijke boek gemaakt. De verkorte versie, voorzien van veel illustraties, verscheen onder de titel *The printing revolution in early modern europe*, Cambridge U.P. 1983. Wat na het

lezen van de honderden bladzijden gaat tegenstaan is het overdrijven, de 'overstatement', het voortdurend aanpassen van de feiten aan de centrale these. Bovendien is eigenlijk de enorme van de boekdrukkunst altijd en door iedereen erkend. Hugo de Groot vertolkte de communis opinio, toen hij rond 1600 de drukkunst 'een Goddelijke uitvinding' noemde, 'de doorluchtigste van allen na de ontdekking der Letteren' 6

NOTEN

1. L. Hellinga, 'Het kan niet waar zijn' en Th. de Graaf, 'De behoefte aan een nationale held', Zaterdagbijlage *N.R.C.* (11-6-1982).
Het bewuste handschrift, thans K.B. Den Haag HS 135k45, wordt genoemd in *Liturgische handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek* ('s Gravenhage, 1983. Tentoonstelling Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum) no. 73.
Over Laurens Janszn Coster zie B. Kruitwagen in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek X* (Leiden, 1937) 221-223.
2. *Incunabula in Dutch Libraries. A census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections.* Editor-in-chief G. van Thienen. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XVII) 2 dln. (Nieuwkoop, B. de Graaf, 1983)
3. Een inleiding in de bibliografie is Ph. Gaskell, *A new introduction to bibliography* (Oxford, 1979 repr.)
Een handige overzichtsgeschiedenis is L. Febvre en H.J. Martin, *L'apparition du livre* (Parijs, 19712)/ *The coming of the book* (Londen, 1976).
Belangrijk voor de overgangperiode van schrijven naar drukken is het recente *Buch und Text im 15. Jahrhundert. Arbeitsgespräch Wolfenbüttel 1978.* uitg. L. Hellinga en H. Härtel (hamburg, 1981).
4. Minder voor specialisten geschreven zijn een aantal publicaties verschenen ter gelegenheid van 500 jaar drukken, o.a.:
- *De vijfhonderdste verjaardag van de boekdrukkunst in de Nederlanden* (Tentoonstellingscatalogus Koninklijke Bibliotheek Brussel, 1973)
- *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven. Grafisch Nederland, 1979.*
- *Geschreven, gedrukt, versierd, verzameld.* Boeken uit de Bibliotheek van het Rijksmuseum het Catharijneconvent. (Utrecht, 1982).
- *Niet geschreven maar gedrukt.* Incunabelen uit het bezit van de Provinciale Bibliotheek van Friesland. (Leeuwarden, 1981).
5. *Johannes Trithemius, De laude scriptorum. In praise of scribes.* Ed. K. Arnold vert. R. Behrendt O.S.B. (Lawrence, Kansas, 1974) 62-63.
6. *Hugonis Grotii, Batavi, Parallelon Rerum publicarum liber tertius: de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum.* Uitgegeven en vertaald door mr. J. Meerman (Haarlem, 1802) III, 39.